Степан Бандера та шлях України до війни з Росією

Гжегож Россолінські-Лібе

На запитання «Чи щось пішло не так в Україні?» можна відповісти по-різному. Відповідаючи на нього, я застосую короткострокову перспективу й зосереджуся на запереченні етнічного насильства як чиннику внутрішньої поляризації, послаблення держави та російської агресії. Внутрішню політичну й культурну поляризацію України можна простежити щонайменше з кінця XVIII століття, коли Україна була поділена між Російською імперією та імперією Габсбургів. Упродовж довгого XIX століття українська культура формувалася під впливом двох різних державних систем, які сприяли виникненню двох різних ментальностей. Цей внутрішній поділ зберігався в міжвоєнний період, коли українці в радянській Україні зазнавали впливу іншої політики, ніж українці в Польщі. Крім того, польська колонізація України в XIV столітті та панування польських еліт у Західній Україні до Другої світової війни ускладнювали ситуацію на цих територіях, які 1991 року стали Україною.

Унаслідок цього тривалого культурного й політичного розвитку Україну можна назвати країною двох націй. Велика українська нація живе в Центральній та Східній Україні, що раніше входили до Російської імперії та Радянського Союзу, а менша – у Західній Україні, колишній габсбурзькій Галичині. До першої належить приблизно 80 відсотків, а до другої – приблизно 20 відсотків населення України. Поділ України на дві нації був важливим чинником внутрішньої поляризації країни через відмінності в мовах, ментальностях і самосприйнятті людей. Націоналістична та проєвропейська ідентичність західних українців відрізнялася від ідентичностей, поширених у Центральній та Східній Україні. У цих регіонах існувала глибока, багатовікова українська культурна ідентичність, але також радянська українська, а в декого – проросійська ідентичність.

Крім того, що Україна – країна двох націй, або людей із двома різними ментальностями та ідентичностями, це також країна, населення якої зазнало багатьох форм насильства. Наприкінці XIX століття євреї зазнавали нападів в українських містах, зокрема в Одесі та Києві. Під час громадянської війни в Росії в Центральній та Східній Україні було вбито понад сто тисяч євреїв – це було найбільше масове вбивство євреїв до Голокосту. У 1932–1933 роках голод у радянській Україні забрав життя понад трьох мільйонів українців, а багато інших українців стали жертвами інших форм радянського терору. Під час Другої світової війни в Україні загинули майже сім мільйонів людей; 5,2 мільйона з них – цивільні, серед яких 1,6 мільйона євреїв.

Заперечення етнічного насильства, яке я розгляну в цьому есе, стосується історії Організації українських націоналістів (ОУН), Української повстанської армії (УПА), дивізії Ваффен-СС «Галичина», і меншою мірою – також інших націоналістичних груп та організацій, що діяли в Західній Україні. ОУН і УПА вбили близько ста тисяч поляків та вигнали ще кілька тисяч із Західної України. Члени ОУН також допомагали нацистам у вбивстві восьмисот тисяч євреїв у Західній Україні, хоча на політичному рівні нацисти з ОУН не співпрацювали. У 1944-1950 роках українські націоналісти воювали з НКВС у конфлікті, що нагадував громадянську війну. Під час цього конфлікту радянські війська вбили 153 000 українців у Західній Україні, депортували 203 000 і заарештували 134 000.

Масове насильство, що відбувалося в Західній Україні, не було винятковим для цієї частини Європи. Інші нації та спільноти пережили подібні форми геноцидного насильства. Україну вирізняло серед інших східноєвропейських країн специфічне заперечення насильства, вчине-

ного націоналістами. Її відмінність полягала в тому, що це заперечення переплiталося з наративом про антиколоніальну боротьбу за незалежність або за українську державу, вільну від російського, радянського, польського та інших політичних впливів. Цей процес заперечення виявлявся у вшануванні Степана Бандери як національного героя, борця за свободу та жертви Радянського Союзу. Хоча заперечення насильства власної нації – культурна модель і політичний інструмент у Центрально-Східній Європі та інших частинах світу, український випадок був винятковим у тому сенсі, що сприяв поляризації політичної ситуації та пронизував усі верстви західноукраїнського суспільства, зокрема журналістів, істориків, інтелектуалів і місцевих політиків.

Але як заперечення насильства в Україні загострило політичну кризу, як воно вплинуло на країну й дестабілізувало її? Чи спонукало воно Путіна напасти на Україну? На мою думку, масштабне заперечення націоналістичного насильства було водночас симптомом культурної та політичної дестабілізації країни й чинником, що сприяв цій дестабілізації. Можливо, воно також вплинуло на рішення Путіна напасти на Україну та дало йому виправдання. Зрештою, Путін заявив, що розпочинає «спеціальну військову операцію», аби усунути «фашистський уряд у Києві». Але чому українці взагалі заперечували насильство, вчинене українськими націоналістами? Чи не було б стратегічно мудріше осмислити цей бік своєї історії замість того, щоб його заперечувати?

Коли на початку 2000-х років я почав досліджувати Бандеру, я не розумів, що українці в Західній Україні та діаспорі, вшановуючи його, заперечували насильство українських націоналістів. Дехто з них не усвідомлював значення своїх дій. Спочатку мені здавалося, що учасники вшанувань Бандери віддають шану українському політичному лідерові, який боровся проти Радянського Союзу. Коли я зрозумів зв'язок між запереченням і патріотичними вшануваннями, мене вразили інтенсивність та масштаби цього заперечення. Насильство заперечували не тільки праві групи, а майже все суспільство, включно із звичайними українцями, істориками та ліберальними й проєвропейськими інтелектуалами, політиками та журналістами. Я пригадую розмову тільки з однією людиною в Західній Україні, яка не заперечувала насильства й скептично ставилася до культу Бандери. Таке ставлення пояснювалося тим, що її родичів убили українські націоналісти. Культ Бандери був настільки популярним, що майже ні з ким у Західній Україні неможливо було нормально поговорити про цей бік української історії, а також про багато інших питань, пов'язаних із Шоа. Бандерою не тільки захоплювалися в музеях і зображували його героєм у біографіях, а й шанували в школах та університетах. Учителі організовували конкурси на найкращий твір про Бандеру, а студенти на семінарах обговорювали героїчний характер «українського визвольного руху» та визначну роль Бандери в ньому. Тема була настільки політизованою та інструменталізованою ідеологічно, що навіть професійні ліберальні історики в Західній Україні захоплювалися Бандерою й іншими українськими націоналістами або вважали їх природною частиною української культури та ідентичності. Звичайне пояснення цього явища полягало в тому, що українці вшановують Бандеру не як символ фашизму, націоналізму, насильства й антисемітизму, а як символ боротьби за незалежність та опору російській окупації.

Культ Бандери бере початок у 1930-1940-х роках. Тоді ним захоплювалися як лідером фашистського руху, який повинен був звільнити Україну від польської та російської окупації. У 1941 році очікували, що Бандера стане очільником української держави, якою керуватиме ОУН(б) і яка функціонуватиме в гітлерівській Новій Європі на зразок хорватської та словацької держав. Попри проголошення, Гітлер не визнав цю державу, а Бандеру та деяких інших членів ОУН(б) невдовзі заарештували й утримували під вартою як особливих політичних в'язнів до кінця 1944 року.

Сучасний антикомуністичний культ Бандери як уособлення героїчної боротьби за неза-

лежність проти Радянського Союзу виник тільки після його вбивства в Мюнхені 1959 року. Культ сформувався у спільнотах української діаспори в Канаді, Західній Німеччині, Австралії, США, Великій Британії та інших західних країнах. Головними творцями й поширювачами культу були ветерани ОУН, УПА та Ваффен-СС «Галичина», які під час Другої світової війни вбивали поляків, євреїв і «комуністичних» українців у Західній Україні та захоплювалися Бандерою як своїм лідером. Вшановуючи його як героя, вони заперечували та виправдовували злочинні дії українських націоналістів.

Подібний культ Бандери виник на початку 1990-х років у Західній Україні. Для західноукраїнського суспільства він був дуже привабливим політично й культурно, оскільки вшанування пам'яті Бандери, вбитого КДБ у Мюнхені 1959 року, нагадувало про радянський терор в Україні та відвертало увагу від злочинів націоналістів. На відміну від цих націоналістичних вшанувань, більшість українців у Центральній та Східній Україні відкидали культ Бандери, оскільки протягом кількох десятиліть зазнавали впливу радянської пропаганди, яка зображувала українських націоналістів ворогами радянського народу й української нації, а Бандеру – втіленням зради. Унаслідок цих процесів у Центральній та Східній Україні Бандеру переважно сприймали як лиходія та антигероя – принаймні до нападу Путіна на Україну. Обидва типи ставлення до Бандери мобілізували великі маси людей на марші й демонстрації за або проти нього. Музеї, телепередачі, агіографії, музичні фестивалі, романи та вірші поширювали культ Бандери й поляризували українське суспільство.

Ці різні способи розуміння та вшанування Бандери й ОУН свідчать про те, наскільки поляризованим було українське суспільство у 1990-х, 2000-х і 2010-х роках. Коли на початку 2000-х я почав досліджувати Бандеру, я не був цілком певен, ким він насправді був: націоналістом, борцем за свободу, дисидентом? Мені знадобився певний час, щоб це з'ясувати, і це вдалося тільки після вивчення його життя та історії українського націоналізму. Не дивно, що українські історики в Західній Україні відкинули мою біографію Бандери, адже вона змушувала суспільство зіткнутися із своїм темним минулим і чітко показувала, що його спосіб вшанування Бандери образливий для жертв українських націоналістів.

Така реакція виразно свідчила про небажання українського суспільства поглянути у вічі власному минулому. Україна – не одинока нація, яка відмовлялася осмислювати темні сторінки своєї історії, але, на моє враження, в українському випадку ця відмова була особливо сильною, бо тісно пов'язувалася із складною політичною ситуацією всередині України та між Україною й Росією. Визнати, що Бандера був лідером фашистського руху, який планував створити етнічно однорідну державу в гітлерівській Новій Європі, означало зрадити Україну – у сенсі підтримати російську імперську політику або «російський» наратив української історії. 1991 року, коли українська держава стала реальністю і приблизно 60 відсотків українців розмовляли російською як рідною мовою, західні українці та національно-демократична еліта сприймали Росію і її пострадянську імперську політику як загрозу й уникали будь-якої самокритики, що могла підживити російську пропаганду.

Отже, культ Бандери був ознакою того, що в Україні щось пішло не так. Я переконаний, що українські історики припустилися величезної помилки, не досліджуючи історії ОУН та насильства, вчиненого цим рухом, а українські політики – не підтримуючи критичних академічних досліджень цієї теми. Однією з причин їхньої відмови був страх, що це підтримає російський наратив про український націоналізм. Путін використовував культ Бандери, щоб заявляти, нібито Україною керує фашистський режим; це було абсурдом, хоча він, можливо, справді в це вірив. Але культ Бандери в Західній Україні також був цілковито абсурдним, якщо врахувати, що інтелектуали в цій частині України не бачили жодної суперечності між Бандерою та демократією або між Бандерою та правами людини. Для них Бандера був демократичним політиком, тому що боровся проти Радянського Союзу, а його діяльність не порушувала

прав людей, які жили в Україні, а сприяла їм.

Я не знаю, коли і як закінчиться війна в Україні, але боюся, що культ Бандери не зникне тут найближчим часом і далі дестабілізуватиме країну, а можливо, навіть частину європейського континенту. Війна Путіна, очевидно, посилила цей культ і поширила його із Західної України на Центральну та Східну, хоча ми ще не знаємо, якою мірою. Останніми роками побільшало молодих українських військових і цивільних, які татуюють на своїх тілах Бандеру, свастики та інші праві образи. Парадоксально, але колективна пам'ять України націоналістична, апологетична й образлива для жертв націоналістичного насильства, хоча праві партії мають в Україні слабшу електоральну підтримку, ніж у більшості інших європейських країн.